

امریزدان علی مردان اف*

گنجینه نسخ خطی انستیتو شرق شناسی
و میراث خطی آکادمی علوم تاجیکستان

گنجینه‌های دستنویس شرقی آکادمی علوم جمهوری تاجیکستان، بزرگترین مخزن نسخه‌های دستنویس در تاجیکستان و یکی از مراکز بسیار مهم و پرارزش یادگارهای خطی فارسی و شرقی در آسیای مرکزی می‌باشد. این گنجینه پنجاه و شش سال پیش در سال ۱۹۵۳م. به فرمان حکومت جمهوری شوروی تاجیکستان، به عنوان یکی از انستیتوهای زیرمجموعه آکادمی علوم جمهوری تاجیکستان تأسیس شد. هدف از تأسیس چنین گنجینه‌ای جمع‌آوری و تحقیق همه‌جانبه و عمیق بر روی نسخ خطی و بر اساس آنها، تدوین تاریخ و افکار فلسفی خلق تاجیک، تاریخ زبان و ادبیات، تمدن و علم این مردم صاحب‌فرهنگ و صاحب‌کتاب بود.

علی‌رغم تاریخ تأسیس نه چندان قدیمی داشتن گنجینه دستنویس‌های عبدالغنی میرزایف آکادمی علوم تاجیکستان، پیوسته رو به افزایش و غنی گردیده، به مرور زمان مخزن واقعی و پرارزش نسخه‌های خطی شرقی شکل گرفت. اکنون در این گنجینه دستنویس‌های شرقی، که طبق فرمان حکومت جمهوری بعد استقلال تاجیکستان، باز از سال ۱۹۹۳م. نگاهداری، تنظیم، تحقیق و توصیف نسخ آن به عهده انستیتو شرق‌شناسی و میراث خطی آکادمی علوم واگذار گردیده است، بیش از ۵۷۶۰ جلد نسخه خطی و ۶۴۰۰ جلد کتابهای چاپ سنگی ارزشمند موجود می‌باشد.

* محقق، رئیس شعبه نسخه‌های خطی انستیتو شرق‌شناسی و میراث خطی آکادمی علوم تاجیکستان.

باید تذکر داد که اکثر دستنویس‌های گنجینه نسخ خطی را دستنویس‌های به خط و زبان فارسی و بخش نسبتاً کمتر آنها، یعنی یک سوم آنها را نسخه‌های به زبان عربی، ترکی و بعضی زبانهای دیگر شرقی تشکیل می‌دهند.

حوزه جغرافیایی استنساخ نسخ خطی گنجینه دستنویس‌های آکادمی علوم گوناگون و بسیار وسیع می‌باشد. آنها در ماوراءالنهر، افغانستان، ایران، پاکستان، هند، قشقرق، قفقاز و دیگر مناطق کتابت گردیده‌اند که روزگاری در این کشورها زبان فارسی و تمدن ایرانی انتشار یافته بود. از لحاظ تاریخ کتابت، دستنویس‌های این گنجینه دوره‌ای بین سده‌های ۹ تا ۲۰ میلادی را فرا می‌گیرند.

دایره موضوعات و مسائل در برگرفته نسخ خطی گنجینه دستنویس‌های شرقی آکادمی علوم جمهوری تاجیکستان بسیار وسیع و مختلف می‌باشد. این دستنویس‌ها تمام رشته‌های علم و ادب و دانش و هنر در طی عصرها در میان مردم آسیای مرکزی و خاور نزدیک و میانه را فرا می‌گیرند.^۱

بررسی و تحقیق نسخه‌های خطی گنجینه‌های مذکور نشان می‌دهد که در میان یادگارهای خطی این مرکز نسخه‌های پُر بها و از جهت سال کتابت قدیمی، نادر، کامل و معتمد رشته‌های گوناگون علم و ادب کم نیستند. به نظر ما، نشر هر متنی، بدون استفاده از چنین نسخه‌های خطی، اشتباه محض است. قدیمی‌ترین نسخه دستنویس گنجینه، نسخه خطی «بوستان‌العارفین» فقیهی، مشهور به ابوليث سمرقندی به زبان عربی می‌باشد که سال ۴۸۹هـ / ۱۰۹۵م. کتابت گردیده (تحت رقم ۲۳۲۲)، بعداً در سده ۱۹ ترمیم شده است.

نسخه‌های خطی «تاریخ طبری» در ترجمه و تکمیل فارسی ابوعلی ابن ابوالفضل محمد بلعمی (وفاتش سال ۳۶۹هـ / ۹۷۴م.) تحت رقم ۲۰۰۰، اثر به زبان

فارسی تألیف ابوریحان بیرونی (وفات ۴۳۰هـ/۱۰۳۸م.) «التفهیم لاوائل صناعة التنجیم» تحت رقم ۳۸۵، «کیمیای سعادت» ابوحامد بن محمد غزالی (وفات ۵۰۶هـ/۱۱۱۱م.)، تحت رقم ۱۰۰۷، «کلیات» سعدی شیرازی (وفات ۶۰۹هـ/۱۲۹۱م.)، تحت رقم ۵۰۳، «شرح الکافیة فی نحو» رضی الدین محمد استرآبادی (قرن ۷هـ/۱۳م.)، تحت رقم ۴۳۳۱ و امثال آنها که کتابتشان به سده ۱۳ م. تعلق دارد، از جمله قدیمترین و بااعتمادترین دستنویس‌های اثرهای مذکور محسوب می‌گردند.

یک سلسله نسخه‌های خطی گنجینه دستنویس‌های این مرکز را نسخه‌های خطی خود مؤلفان اثر و یا نسخه‌های یگانه و منحصر به فرد تشکیل می‌دهند که از هر جهت مهم و جالب توجه می‌باشند. «لغت علی صفی» تألیف فخرالدین علی صفی (وفاتش ۹۳۹هـ/۱۵۳۲-۱۵۳۳م.)، تحت رقم ۷۲۷، «ظفرنامه» ی بدرالدین کشمیری (قرن ۱۶م.)، تحت رقم ۷۷۹، «جنگنامه بیرم‌علی‌خان» محمد ابراهیم، «عمدة التواریخ» میر رابع بن میر نیاز (تألیف در عصر ۱۸م.)، تحت رقمهای ۲۰۰۴، ۱/۲۰۳۰، «تاریخ منظوم» امامعلی قندزی کامی، «تذکره الشعراء» ی حاجی نعمت‌الله محترم، «دیوان اشعار» و «گنج میگان» تمکین بخارایی (قرن ۱۹م.)، تحت رقمهای ۲۰۴، ۳۹۴، ۱۱، ۱۱۴، «تحفة شاهی» میرزا عظیم ثانی (وفاتش ۱۳۲۵هـ/۱۹۰۷م.)، «تاریخ همایون» محمد گلشنی، «نوادر ضیائیه» صدر ضیا (کتابت اوایل عصر ۲۰)، تحت رقمهای ۳/۹۲۷، ۱۳۲۹، ۲۹۶۸، ۹۸۳ و باز برخی از نسخ خطی آثار ادیبان تاجیک قرنهای ۱۸-۱۹ و ابتدای عصر ۲۰ از همین قبیل‌اند (۲). «دفتر دلگشا» از مؤلفی نامعلوم (تألیفات به سال ۷۲۰هـ (۱۳۲۰م.) در پیروی از «شاهنامه» فردوسی، تحت رقم ۷۸۱ (کتابت در سده ۱۶)^۲، «تاریخ فرغانه» اسحاقان و «دوره آخرین تاریخ بخارا» میرزا حامد (کتابت در ابتدای عصر ۲۰)^۴، تحت رقم ۱۵۱۲، ۹/۱۲۴۳ از جمله

دستنویس‌هایی می‌باشند که تاکنون نسخه‌های خطی دیگر آنها به دست نیامده است. در گنجینه آثار خطی نسخه‌های بسیار نادر آثار منثور و منظوم قرنهای گوناگون در موضوعات مختلف نگهداری می‌شوند که در خصوص موجود بودن یگانه نسخه دیگر آنها در فهرست کتابخانه‌های جهان اشاره‌ای هم به نظر نمی‌رسد. رساله «مقامات شیخ ابوسعید ابوالخیر» (کتابت به سال ۱۴۰۳ م.)، «مجموع القصائد» (کتابت در سده ۱۶ م.)، «رساله قافیه» نورالدین احمد، «دیوان اشعار»، «ساقی‌نامه» و «اسکندرنامه»ی خواجه حسین بن عنایت بزّاز سنایی، «دیوان اشعار» عبداللطیف تنها، «دیوان اشعار» محمدرضا چلبی، مثنوی «خسرو و شیرین» آقا شاپور رازی (کتابت در قرن ۱۷ م.)، دیوانهای اشعار محمد جمیل حارث بدخشی، میرزا عبدالرزاق نشئی (کتابتشان در قرن ۱۸ م.)، «انیس الشعرا» عبدالکریم ابن راجی غزنوی، «عمان المعانی» ابراهیم امیرک بلخی، «هفت کشور» فخری هروی، «مجمع الحکایات»، «دیوان اشعار» مخلص بدخشانی، «امّ الخطاب»، «گهرریز» (کتابتشان قرن ۱۹ م.)، «دیوان اشعار» حیرت بخارایی، «اصول الآداب» (کتابتشان ابتدای قرن ۲۰ م.) و غیره از جمله همین نوع دستنویس‌های گنجینه مذکور می‌باشند که در این مخزن کتاب تحت رقمهای ۸/۵۵۵، ۱۹۴۶، ۱/۲۳۷۸، ۶/۸۶۷، ۲/۸۶۷، ۱/۸۶۷، ۹۷۷، ۱۱۸۱، ۴۷۴، ۲۷۲۹، ۵/۱۴۱۵، ۱/۲۲۵۷، ۱۶۰۷، ۱/۴۱۶، ۴/۲۲۷، ۱/۱۲۸۳، ۲/۱۳۰۰، ۶۶، ۸/۱۹۶۰، ۱۲/۱۹۶۱، ۱۲۴۷، ۲/۱۹۵۹ نگهداری می‌شوند.

برخی از نسخه‌های خطی در این گنجینه از آن جهت نهایت مهم و شایسته دقت می‌باشند که در زمان زنده بودن مؤلفان آن اثرها و یا اندکی بعد از فوت آنها استنساخ گردیده‌اند. چنان که، نسخه‌های تحت شماره‌های ۱۱۸۳ و ۳۲۷۹ «نفاحت الانس من حضرات القدس» در زمان زنده بودن مولانا جامی (وفاتش

۵۸۹۸. (۱۴۹۲ م.)، نسخه‌های خطی «چهار دیوان» و «لسان‌الطیر» میر علیشیر نوایی (وفاتش ۹۰۶ هـ - ۱۵۰۱ م.)، تحت رقمهای ۱/۱۹۹۰، ۲/۱۹۹۰ هنگام زندگی او و نسخه تحت رقم ۱۳۲۵ «عیار دانش» ابوالفضل علامی (وفاتش ۱۰۱۱ هـ - ۱۶۰۲ م.) پنج سال بعد از ختم تألیف کتاب (سال ۹۹۶ هـ - ۱۵۸۷ م.)^۵ کتابت شده‌اند، یا دستنویس رقم ۱۳/۵۵۵ «کلیات» عبید زاکانی (وفات به سال ۷۷۱ هـ - ۱۳۶۹ م.) یا ۷۷۲ هـ - ۱۳۷۰ م.) که ۳۵ سال بعد از وفات مؤلف، یعنی در سال ۸۰۹ هـ - ۱۴۰۵ م.) کتابت گردیده است، قدیمی‌ترین و بااعتمادترین نسخه خطی تا کنون به دست درآمده آثار او می‌باشد. در حواشی اوراق این نسخه، غزلیات منتخب حافظ شیرازی (وفات به سال ۷۹۱ هـ - ۱۳۶۹ م.) ثبت گردیده است که تا کنون از جمله قدیمی‌ترین نسخ خطی آثار به دست آمده شاعر به شمار می‌رود. نسخه‌های خطی «کلیات» کاتبی نیشابوری (وفات به سال ۸۳۸ هـ - ۱۴۳۴ م.)، تحت رقمهای ۱/۸۸۴، ۹۹۲، «سه دیوان» مولانا عبدالرحمان جامی، تحت رقم ۶۳، «کلیات» عبدالرحمان مشفق بخارایی (وفاتش ۹۹۶ هـ - ۱۵۸۸ م.)، تحت رقم ۴۴۵، «دیوان اشعار» شوکت بخارایی (وفاتش ۱۱۰۶ هـ - ۱۶۹۵ م.)، تحت رقم ۴۹۹، همگی چند سال بعد فوت مؤلفانشان کتابت گردیده‌اند که قدیمی‌ترین و معتبرترین دستنویس‌های این مؤلفان در مقیاس جهان محسوب می‌شوند.

گنجینه دستنویس‌های آکادمی علوم دارای نسخه‌های خطی برخی اثرهای نادری است که تنها چند نسخه خطی از آنها باقی مانده‌اند. نسخه خطی مثنوی «شهریارنامه» عثمان مختاری غزنوی (وفات بین سالهای ۵۴۴-۵۵۴ هـ - ۱۱۴۹-۱۱۵۹ م.)، تحت رقم ۱/۱۷ از جمله دستنویس‌هایی است که در قرن ۱۹ کتابت شده، توسط کتابخانه خاورشناس روس استریکوف به گنجینه وارد گردیده است. متن اثر

در این نسخه نسبت به دومین نسخه تاکنون معلوم کتاب که به موزه بریتانیا تعلق دارد^۷، کاملتر است. در گنجینه دستنویسها نسخه بسیار جالب دیوان اشعار سوزنی سمرقندی (وفات به سال ۵۶۱هـ/ ۱۱۷۳م.)، تحت رقم ۴۴۰ است و با وجود این که در قرن ۱۹ کتابت گردیده، اما از آنجا که فرهاد میرزای قاجار آن را با نسخه اصلی مؤلف مقایسه و تصحیح کرده، بسیار حایز اهمیت است.

قدیمیترین نسخه خطی «کلیات» شاعر معروف سده ۱۶ ایران، وحشی بافقی (کتابت در اوایل قرن ۱۷)، تحت رقم ۹۱۶ و کاملترین و صحیحترین نسخه‌های دیوانها و کلیات اشعار شاعران نامی قرنهای ۱۷-۱۸ و ۱۹ ایران و ماوراءالنهر قصاب کاشانی، سیدای نسفی و شاهین بخارایی (تحت رقمهای ۱۰۵۱، ۶۰۵ و ۱/۷۸۵) در گنجینه دستنویسهای شرقی این انستیتو محفوظند. در هیچ یکی از فهرستهای کتابخانه‌های جهان که در دسترس ماست، به وجود چنین نسخ ارزشمندی اشاره‌ای نشده است.

نسخه‌های خطی «غرةالکمال» امیرخسرو دهلوی (وفات ۷۲۵هـ/ ۱۳۲۵م.) کتابت در قرن ۱۴م. «کلیات» نزاری قهستانی (وفات ۷۲۰هـ/ ۱۳۲۰م.) کتابت در سال ۹۷۲هـ/ ۱۵۶۴م. غزلیات سیفی عروضی بخارایی (وفات بین سالهای ۹۰۹-۱۵۰۳هـ/ ۱۵۰۳-۱۵۰۳م.) کتابت اواخر سده ۱۶م. «فرهنگ وفایی» حسین الوفایی (تألیف در سال ۹۳۳هـ/ ۱۵۲۶-۱۵۲۷م.) کتابت در سال ۱۲۰۹هـ/ ۱۷۹۴م. «اختیارات بدیعی» تألیف علی ابن الحسینی مشهور به زین‌العطار (وفات ۸۰۷هـ/ ۱۴۰۴م.) کتابت سال ۸۶۹هـ/ ۱۴۶۵م. از جمله نسخه‌های قدیمی و کمیاب و نسبتاً کامل و صحیح این کتابها بوده، تحت شماره‌های ۱/۵۳۷، ۵۰۷، ۸/۶۱۱، ۲۰۸ و ۴۸۱ در مخزن نسخ خطی نگهداری می‌شوند.

دستنویس‌های «کلیله و دمنه» ابوالمعالی نصرالله، «جوامع‌الحکایات و لوامع‌الروایات» محمد عوفی بخارایی و «طوطی‌نامه» ضیای نخشایی (قرنهای ۱۲، ۱۳، ۱۴ م.) که در مجموعه دستنویس‌های آکادمی علوم تحت رقمهای ۸۲۹، ۳۱۷، ۱/۳۳۸ محفوظند که به وجود این که در قرن ۱۷ م. استنساخ گردیده‌اند، از جمله نسخه‌های تا اندازه‌ای قدیمی و با اعتماد این کتابها به شمار رفته، متنهای کامل و نسبتاً صحیح‌تر آنها را در بر می‌گیرند.

باید خاطر نشان ساخت که در گنجینه نسخ خطی آکادمی علوم بیش از ۱۲۰۰ نمونه و قطعات معین خوشنویسی شده موجود است که برخی از آنها حاصل قلم سحرانگیز خوشنویسانی همچون سلطانعلی مشهدی، میرعلی هروی، میر عماد الحسینی و امثال آنها است.

علاوه بر این، در گنجینه آثار خطی آکادمی علوم باز مجموعه‌ای با نام «یادگاریهای خطی بدخشان» به شکل میکروفیلم و فتونسخه و دستنویس موجود است که در آن بیش از سیصد فتونسخه و میکروفیلم نسخ خطی که در دست مردم ولایت کوهستان بدخشان است، نگاه داشته می‌شود. در این ذخیره نه چندان بزرگ بیش از ۳۵ نسخه خطی آثار نادر و کمیاب و منحصر بفرد موجود است. این مجموعه از جهت شمول آثار و تعلیمات و عقاید فرقه اسماعیلیه و مذهب شیعه، یکی از ذخیره‌های منحصر به فرد است.^۸

شایان ذکر است که پس از این که دستنویس‌های جمع‌آوری شده در اختیار آکادمی علوم گذاشته شد و بعد از تأسیس این گنجینه دستنویس‌های مذکور، دسته‌بندی و کار تحقیق بر روی نسخه‌های خطی آغاز گردید. پیش از همه، فهرستی مختصر از دستنویس نسخ خطی (نام مؤلف و عنوان اثر، تاریخ کتابت، شماره اوراق، رقم نگهداری نسخه و دیگر معلومات ضروری مقدماتی) تهیه شد. سپس برای توصیف علمی دستنویس‌های گنجینه نسخ

خطی آکادمی علوم که در آن زمان تحت ریاست شعبه شرق‌شناسی و نشر آثار ادبی (از سال ۱۹۷۰ انستیتو شرق‌شناسی)، دانشمند مشهور آکادمیک عبدالغنی میرزایف، بر اساس استانداردهای شرقی و غربی، دستورالعمل مخصوص توصیف علمی دستنویس‌های شرقی تهیه شد. کارمندان علمی مؤسسه مذکور بر اساس همین دستورالعمل به توصیف علمی دستنویس‌های فارسی (تاجیکی)، ترکی و بعدها عربی گنجینه دستنویس‌های شرقی آکادمی علوم مشغول شدند که نتیجه کار آنها در فهرست ۱۶ جلدی این انستیتو به زبان روسی (نشر سالهای ۱۹۶۰-۱۹۸۸ م.) مندرج است که در مجموع ۲۳۷۲ توصیف علمی را فرا گرفته‌اند. توصیف‌های علمی فهرست‌های نشرشده مشتمل بر ۲۵ ماده بوده، در آنها به طور خیلی موجز برای هر نسخه دستنویس و خصوصیت‌های مهم و اساسی آن، معلومات ضروری داده شده است. توصیف‌های علمی فهرست‌های گنجینه به طور کلی شامل عنوان کتاب، مؤلف اثر و زمان زندگی او، تاریخ تألیف، ساخت و ترکیب، موضوع، مضمون و اهمیت آن، نوع کتابت، نوع خط و کاغذ، شکل متن، آرایش ظاهری، سطح نگاهداری و کمیّت و کیفیت متن، شماره اوراق و حجم نسخه، مهر و قیدهای به نسخه مربوط و جلد دستنویس است. در توصیفها از آغاز نسخه‌ها یک جملگی آورده می‌شود. چنان که مشاهده می‌گردد، در این توصیفها هم به جنبه‌های معنایی و هم کتاب‌شناسی ظاهری نسخه‌های خطی توجه شده است. در آخر هر توصیف، معلومات ضروری کتاب‌شناسی از قبیل ذکر مآخذ اساسی و فهرست‌های دیگری که نسخه‌های خطی دیگر این اثر توصیف گردیده‌اند و نشر و تحقیقات در زمینه اثر مذکور آورده شده است.

همچنین با سعی و کوشش کارمندان علمی انستیتو شرق‌شناسی آکادمی علوم تاجیکستان و انستیتو شرق‌شناسی آکادمی علوم اتحاد جماهیر شوروی سوسیالیستی، فهرست الفبایی دستنویس‌هایی که از ولایت مختار کوهستان بدخشان دریافت گردید بود، به زبان روسی تهیه کرده، در مسکو به طبع رسید.^۱ توصیف‌های نسخه‌های خطی در این فهرست به استثنای چند دستنویس، اساساً مختصر می‌باشند. ترجمه فارسی این فهرست از جانب کارمندان علمی انستیتو شرق‌شناسی و میراث خطی آکادمی علوم جمهوری

تاجیکستان سال ۱۳۷۶هـ/۱۹۷۷م. در تهران منتشر شده است. فهرست دستنویس‌های مصوّر گنجینه دستخط‌های شرقی آکادمی علوم از جانب هنرشناس نکته‌سنج ل. دادخداپوه تهیه و نشر شده است.^{۱۰}

در خصوص تهیه فهرست فارسی دستنویس‌های مذکور شایان ذکر است که کارمندان شعبه توصیف علمی دستنویس‌ها و تهیه فهرست‌های انستیتو، بر آن شدند که برای نخستین بار توصیف تمام نسخه‌های خطی آکادمی علوم را به زبان و خط فارسی به شکل نسبتاً مختصر تهیه ساخته و در جمهوری اسلامی ایران به طبع رسانند. در این کار خیر و مهم فرهنگی مرکز مطالعات وزارت امور خارجه جمهوری اسلامی مدد رسان شد. با موافقت و دستگیری بی‌واسطه رئیس انستیتوی شرق‌شناسی و میراث خطی آن زمان آکادمی علوم جوهره‌بیک ندری‌اف توانستیم در مدتی نسبتاً کوتاه توصیف تمام دستنویس‌های فارسی و ترکی گنجینه آکادمی علوم جمهوری تاجیکستان را به خط و زبان فارسی تهیه ساخته، به چاپ رسانیم. توصیف‌های فارسی نسبتاً مختصر بوده، ۱۵ ماده ضروری و مهم را در بر می‌گیرند و بی‌شبهه اهل تحقیق بر اساس این توصیفها از چگونگی خصوصیت‌های ظاهری و ماهیت و معنای نسخه‌های خطی گنجینه آکادمی واقف خواهند گردید. تاکنون، چهار جلد فهرست گنجینه دستنویس‌های این انستیتو به زبان و خط فارسی در ایران نشر گردیده است.^{۱۱} سال ۲۰۰۵ توصیف نسخه‌های خطی عربی گنجینه دستنویس‌های آکادمی علوم را که بیش از ۵۰۰۰ عنوان می‌باشند، به اتمام رسید که قرار است جلد اول فهرست نسخ خطی عربی این گنجینه در ایران منتشر گردد.

همچنین کارمندان شعبه توصیف دستنویس‌های انستیتو شرق‌شناسی و میراث خطی آکادمی علوم با همکاری نماینده شعبه دستنویس‌های کتابخانه دولتی ملی ابوالقاسم فردوسی اقدام به تهیه فهرست الکترونیکی نسخه‌های دستنویس نادر و مزین این مراکز بزرگ نسخ خطی جمهوری تاجیکستان به فارسی و روسی و انگلیسی نموده‌اند که شامل عکسهای رنگی ورقهای جالب نسخ خطی آرایش داده شده نیز می‌باشند.

یادداشتها و منابع:

۱. جوهره بیگ نذری، امیرزdan علی مردان. گنجینهٔ نسخ خطی فرهنگستان علوم جمهوری تاجیکستان و اهمیت آن برای آموختن تمدن فارس و تاجیک // «فهرست نسخ خطی فارس انستیتو آثار خطی تاجیکستان»، جلد اول، زیر نظر سیدعلی موجانی و امیرزdan علی مردان. تهران. ۱۳۷۶.
۲. نک.:
- Каталог Восточных рукописей АН Таджикской ССР. Душанбе, 1970. Т.4;
- علی مردان اف. ا. نسخهٔ قلمی «تاریخ همایون گلشنی» // میراث نیاکان، دوشنبه، ۱۹۹۵. ش ۲. ص. ۱۶-۲۰.
3. Хадизаде Р. Неизвестное подражание «Шахнаме» Фирдавси // Народы Азии и Африки. 1961. №4,
4. Каталог восточных рукописей АН Таджикской ССР. Сталинабад 1960. Т.1. С. 132-133, 137-139.
۵. علی مردان اف. ا. «عیار دانش» ابوالفضل علّامی و متن علمی و انتقادی آن // ابوالفضل علّامی. عیار دانش، متن علمی و انتقادی. دوشنبه ۱۹۹۸. ص. ۲۳-۲۷.
6. Галимова Г. Старейшая рукопись стихов Хафиза // Проблемы востоковедения. 1959. №4. С. 103-112.
7. Ch Rieu/ Catalogue of the Persian Manuscripts in the British museum, vol.2, London, 1881-p.542-543.
۸. نک.: علی مردان اف. ا. گنجینهٔ آثار پرارزش خطی // مجموعهٔ «مسئله‌های فیلولوژی پامیر». دوشنبه، ۱۹۸۵. ص. ۱۸۷-۲۰۱.
9. Бертельс А.Бакоев М. Алфавитный каталог рукописей, обнаруженных в ГБАО экспедицией 1959-1963 гг. Москва: Наука, 1967.
10. Додхудоева. Л. Н. Каталог художественно оформленных восточных рукописей Академии наук Таджикской ССР. Душанбе, 1986.
۱۱. فهرست نسخ خطی فارسی انستیتو آثار خطی تاجیکستان / زیر نظر سید علی موجانی و امیرزdan علی مردان. تهران. ج. ۱-۳. ۱۳۷۶-۱۳۷۷.